

Р.Б. Ботагарин^{1*} , Г.Б. Абикенова¹ ¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды к., 100028, Қазақстан Республикасы
*e-mail: botaгарин_ruslan@mail.ru

КЕЙБІР ПОСТКЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ АЗАМАТТЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа.

Ұсынылып отырған мақала кейбір посткеңестік мемлекеттердегі азаматтық институтына, соның ішінде белгілі бір мемлекеттің азаматтығын алу, одан шығу, азаматтықты тоқтату, азаматтықтан айырылу сияқты өзекті сұрақтарға мемлекеттердің азаматтық туралы заңнамаларын, халықаралық құқықтық құжаттарға шолу жасау негізінде өзгешеліктер анықталады. Бұл сұрақтар біздің елімізде де өзекті бола бастады. Азаматтық алу құқығы басқа азаматтық құқықтар мен бостандықтардан және белгілі бір міндеттерді орындаудан оқшауланған жағдайда жүзеге асырылмайтынын есте ұстаған жөн. Азаматтылық құқығына тұру құқығы, мемлекеттік істерді жүргізуге қатысу құқығы, сайлау және сайлану құқығы, дипломатиялық қорғалу құқығы және басқалары бір бірімен тығыз байланысты. Азаматтық және азаматтығы жоқтық мәселелері қоғамдық қатынастардың жаһандану проблемасына байланысты өзекті бола түсуде. Аталған сұрақ төңірегінде жүргізілген зерттеу нәтижесінде авторлық сараптаулар жасалып отыр. Қазіргі таңда мемлекеттермен қабылданған құқықтық актілердегі азаматтықты беру және азаматтықтан шығу сұрақтарына, тиісті заңнамаларда көрсетілген азаматтыққа байланысты талаптардың орындалмауының қандай жағдайларға әкеліп соғатыны жайында да салыстырмалы мағлұматтар беріледі. Сонымен қатар, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан республикаларының конституцияларына, азаматтық туралы заңдарына, әкімшілік және қылмыстық заңнамаларына салыстырмалы құқықтық талдау жүргізу нәтижесінде анықталған ұқсастықтар мен өзгешеліктер анықталады.

Негізгі сөздер: азаматтық, халықаралық құжаттар, азаматтықты алу, азаматтықтан шығу, азаматтықты тоқтату, азаматтықты жоғалту, азаматтықтан айыру.

Кіріспе.

Жалпы азаматтық дегеніміз – ол мағынасы мен мазмұны терең күрделі құбылыс. Азаматтық бір мемлекеттің азаматтығы, мемлекеттің құрылым нысанына қарай федералды, біртұтас мемлекет азаматтығы болып ерекшеленеді, ол адамға тумысынан, сырттан келіп өтінім білдіру негізінде берілуі мүмкін. Кез келген елдің азаматтығы ол сол адам тұрып жатқан мемлекет қабылдап, бекіткен құқықтық нормалармен реттеледі. Қазіргі 21-ғасырдағы жаһандану үрдісі қарқын алып тұрған уақыттары азаматтық мәселесінің өзектілігін артпаса, кемімей тұр.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Босқындар істері жөніндегі Жоғарғы Комиссарының Басқармасы келтірген мәлімет бойынша – қазіргі уақытта дүние жүзінде кемінде 10 миллион адамның азаматтығы жоқ. Азаматтығы жоқтықты кейде көрінбейтін проблема деп атайды, өйткені азаматтығы жоқ адамдар жиі көрінбейді және олардың дауысы естілмейді. Әдетте, олар мектепке бара алмайды, медициналық көмек ала алмайды, жұмыс таба алмайды, банктен есепшот аша алмайды, үй сатып алмайды, тіпті үйленбейді. Бұл құқықтардан бас тарту сол жеке тұлғаларға ғана емес, тұтастай алғанда қоғамға әсер етеді, атап айтқанда, алып тастау халықтың тұтас тобы әлеуметтік шиеленісті тудыруы және әлеуметтік-экономикалық дамуға елеулі кері әсерін тигізуі мүмкін [1].

Бұл сұрақтар біздің елімізде де өзекті бола бастады. Бұл қазіргі өркениет адамзат тарихындағы әртүрлі факторларға байланысты адамдардың жеделдетілген ұтқырлығымен сипатталатындығына байланысты. Бұл адамға өзінің әр түрлі құқықтары мен бостандықтарын, соның ішінде басқаруға қатысуды толық жүзеге асыруға мүмкіндік беретін және сонымен бірге мемлекетке қатысты міндеттерді, оның ішінде оны қорғауды толық орындауға әкелетін азаматтыққа ие болу. Азаматтылық құқығына тұру құқығы, мемлекеттік істерді жүргізуге қатысу құқығы, сайлау және сайлану құқығы, дипломатиялық қорғалу құқығы және басқалары бір бірімен тығыз байланысты. Азаматтық және азаматтығы жоқтық мәселелері қоғамдық

қатынастардың жаһандану проблемасына байланысты өзекті бола түсуде. Мемлекеттердің шекаралары жоғала түсуде, мемлекеттер одақтарға кіреді, Біртұтас экономикалық кеңістік құруды көздейтін халықаралық шарттар жасасады.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы әр адамның азаматтық алуға құқығы бар деп мәлімдейді. Ешкімді де өз азаматтығынан өз еркімен айыруға немесе өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға болмайды. Алайда, шындық мынада, бүкіл әлемдегі миллиондаған адамдарға адамның негізгі құқықтарынан бас тартылады, өйткені олар қандай да бір мемлекеттің азаматтары ретінде танылмайды. Олардың азаматтығы жоқ және тұрақты дамудан тыс қалу қаупі жоғары қоғамның ең осал топтарына жатады. Қазақстан Республикасында және көрші мемлекеттерде азаматтығы жоқ адамдардың болуы едәуір дәрежеде Кеңес Одағының ыдырауының нәтижесі болды. Көптеген адамдар Қазақстанның немесе басқа мұрагер мемлекеттің азаматтығын растай алса да, кейбіреулері құқықтық белгісіздікте қалады және Кеңес Одағының қызыл төлқұжаттарымен өмір сүруді жалғастырып келген жағдайлар да орын алған.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін әлеуметтік-құқықтық құбылыстарды танудың диалектикалық әдісі және танымның практикалық заманауи әдістері құрайды. Зерттеу барысында теориялық талдаудың талдау, синтез, жалпылау, салыстыру сияқты жалпы логикалық әдістері кеңінен қолданылды.

Сонымен бірге мазмұнын ашу барысында негізгі міндеттерді шешу үшін құқықтық талдау, нақтылау, түсіндіру әдістері қолданылды.

Зерттеу объектісі ретінде посткеңестік кеңістіктегі Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы мен Өзбекстан Республикасындағы азаматтық сұрақтары, сол елдердегі азаматтықты реттейтін және азаматтық алу мен шығу шарттарын бұзған жағдайда қолданылатын кейбір жауапкершіліктері қарастырылған ұлттық заңнамалары зерттеледі.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Кез келген мемлекетті сипаттайтын белгілі бір қалыптасқан белгілері болады. Олар ол мемлекеттің жер көлемі, халқы және билігі. Өзін демократиялық, құқықтық мемлекет жолында бағыт алып, қалыптасқан мемлекеттерде заңның, құқықтың үстемдігі, сол елдегі халықтардың, яғни азаматтарының жалпыға бірдей тиесілі құқықтарының болуы әрі сақталуы, олардың бостандықтары, нақты айтқанда сол елдің азаматтарының құқықтары мен бостандықтары елдің негізгі құқықтық құжаттарында жарияланып, арнайы заң негізінде қорғалады.

Кеңес одағы ыдыраған тұста өздерінің егемендігін алып, тәуелсіздігін жария еткен мемлекеттер әрқайсысы өзінің мемлекеттік билік тармақтарын қалыптастырып, нормативтік құқықтық базаларын жаңартып, толықтырып жатты. Осы бағытта сол елдердегі мемлекетпен орнықты саяси құқықтық байланыс субъектісі болып табылатын адамдардың азаматтығы мәселесі іс жүзінде өзінің шешімін қабылданған заңдарды таба бастады.

Алайда, заң қабылданғанымен адамдардың бұрынғы азаматтығы мен кейін құрылған мемлекеттерге тиесілі азаматтығына қатысты сұрақтар, мысалға, азаматтықтан шығу, азаматтықты қабылдау, таңдау, шешім қабылдау, азаматтықты жоғалту, кей жағдайларда қос азаматтылықтың болуы, басқа елдің азаматтығының жасырылып қалуы іс жүзінде көптеген мәселелерді тудырғаны белгілі. Сол себепті халықаралық құқықтық қарым-қатынас тәртібіне сәйкес мемлекеттер өзара азаматтық сұрақтарын шешу, осы мәселеде тиісті заң нормаларын қабылдап, азаматтық алу, шығу, жоғалту сияқты тәртіптердің орындалуы үшін өздерінің ұлттық заңнамаларына тиісті жауапкершілік шараларын көздейтін нормаларды да енгізеді.

1948 жылғы 10 желтоқсандағы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында «ешкім өз азаматтығынан немесе азаматтығын өзгерту құқығынан өз еркімен айырыла алмайды» деген ереже бар [2].

Азаматтық адам мен мемлекет арасындағы байланысты білдіреді, яғни, азамат – құқығы мен міндеті бар адам мемлекеттік билікті жүзеге асыруға белсене қатысады [3]. Негізінде азаматтық қағидаттары әдетте конституцияларда белгіленеді, егжей-тегжейлі реттеу қарапайым заңдармен жүзеге асырылады.

«Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» 1991 жылғы 20 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтығы деп адамның өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын білдіретін мемлекетпен орнықты саяси-құқықтық байланысы түсініледі [3]. Азаматтық – бұл конституциялық-құқықтық институт, ол азаматтықты алу мен тоқтатудың негіздері мен тәртібін анықтайтын нормаларды қоса алғанда, қатынастар жиынтығын реттеуге бағытталған конституциялық және әдеттегі нормалар кешенін қамтиды. Бұл институт бүгінде біздің елімізде де, шетелде де белсенді ғылыми-практикалық қызығушылық тудыруда. «Азаматтық алу институты азамат пен мемлекет арасындағы ең маңызды байланыстар мен қатынастарды білдіреді. Кез-келген адамның құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің көлемі азаматтыққа тікелей байланысты» [4].

«Өзбекстан Республикасының азаматтығы туралы» 2020 жылғы 18 ақпанда Заң шығару палатасымен қабылданған заңының 4-бабына сәйкес Өзбекстан Республикасындағы азаматтық адамның мемлекетпен тұрақты саяси-құқықтық қатынасын айқындайды, олардың өзара құқықтарының, міндеттері мен жауапкершілігінің жиынтығында көрініс табады және адамның қадір-қасиетін, негізгі құқықтары мен бостандықтарын тану мен құрметтеуге негізделген. Өзбекстан Республикасында Өзбекстан Республикасының бүкіл аумағында бірыңғай азаматтық белгіленген. Қарақалпақстан Республикасының азаматы бір мезгілде Өзбекстан Республикасының азаматы болып табылады. Өзбекстан Республикасының азаматтығы, оны алу негіздеріне қарамастан, барлығына тең екендігі аталып өтіледі [5].

Қырғыз Республикасының 2007 жылғы 21 мамырдағы №70 «Қырғыз Республикасының азаматтығы туралы Заңында» Қырғыз Республикасының азаматтығы – адамның Қырғыз Республикасымен олардың өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығында көрінетін тұрақты құқықтық қатынасы ретінде бекітіледі [6].

Бұл аталған елдердің заңнамаларында жалпы азаматтығын алу және тоқтату саласындағы қатынастарды реттеу ерекшеліктері нақтыланған. Алайда әр елдің әр заңы өзіндік бір ерекшеліктерге ие. Сол ерекшеліктердің бірі ретінде азаматтықтан шығу яғни азаматтықтың тоқтауы, оған дейінгі заңмен көзделген талаптар мен міндеттердің салдарлары жайы зерттеуге тұрарлық.

Мысал ретінде зерттеліп отырған үш елдің конституциялары, азаматтық туралы заңдарында осы сұрақтарды аша түссек.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 12-бабына сәйкес «кез келген мемлекеттің аумағында заңды түрде жүрген кез келген адам осы аумақтың шекарасында еркін жүріп-тұру құқығы мен тұрғылықты жерін таңдау еркіндігіне ие болады». «Әр адам кез-келген елден, соның ішінде өз елінен кетуге құқылы. Жоғарыда аталған құқықтар заңда көзделген және мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау үшін қажет болып табылатындардан басқа ешқандай шектеулер объектісі бола алмайды... Ешкімді өз еліне кіру құқығынан өз еркімен айыруға болмайды» [7]. Осы баптың мағынасынан азаматтың өз елінің азаматтығынан шығу құқығы түзіліп шығады. Яғни, азаматтықтан шығу – азаматтықты тоқтатудың заңды жолдарының бірі. Азаматтықтан шыққан кезде жеке тұлға мемлекет санкциялаған бірқатар құқықтық шарттарды сақтауға міндетті. Бұл азаматтығы бар мемлекетпен құқықтық байланысты тоқтатқысы келетін жеке тұлға белгілі бір талаптарға сай болуы керек дегенді білдіреді. Әйтпесе, азаматтықтан шығу рәсімі мүмкін емес. Осылайша мемлекет өзін азамат орындамаған міндеттемелерден қорғайды, сондай-ақ құқық бұзушылық жасағаны үшін заңды жауапкершіліктен құтылу мүмкіндігінен айырады.

Қазақстан Республикасының азаматтығынан шығу рәсімі заңнамамен нақты реттелген. Мәселен, «көші-қон қызметі бөлімшелерінде Қазақстан Республикасының азаматтығынан шығу туралы құжаттарды беру кезінде өтініш білдірген адамға аталған рәсімнің құқықтық салдары түсіндіріледі. Сондай-ақ, өтініш берушіге қазақстандық құжаттарды көші-қон қызметі басқармасына өткізу тапсырылды. Сонымен қатар, азаматтықтан шығуға ниет білдірген адамға қатысты уәкілетті органдардан заңнамаға сәйкес қажетті ақпараттың сұратулары бойынша процесс жандандырылады» [8]. Бұл жерде Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық

бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі №235-V ҚРТ Заңының 496 бабына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтығынан айырылған адамның Қазақстан Республикасы азаматының паспортын және (немесе) жеке куәлігін пайдалануы бір жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғатыны келтіріледі. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген мерзімдерде шетел азаматтығын алу фактісін хабарламау – екі жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға не Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерге әкімшілік жолмен шығарып жіберуге әкеп соғатыны айтылады.

Мемлекеттік қызметтегі адамдар, сондай-ақ билік өкілінің функцияларын жүзеге асыратын не мемлекеттік органдарда ұйымдастырушылық-өкімдік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындайтын адамдар жасаған осы баптың бірінші және екінші бөліктерінде көзделген іс-әрекеттер – үш жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға не Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу шаралары қолданылатыны айтылған [9]. Өткен жылы қос азаматтық алғаны үшін 841 адам әкімшілік жауапкершілікке тартылса, 138-і сот шешімімен елден шығарылды, қалғандарына айыппұл салынды. Соңғы бес жылда азаматтық заңнаманы бұзғаны үшін 3515 адам қылмыстық жауапкершілікке тартылды, оның ішінде 3000-ға айыппұл салынды, 473-і елден қуылды. Барлығы қазақ азаматтығынан айырылды» [10]. Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы заңды бұзу «Азаматтықтан шығу туралы қорытындыда уәкілетті орган келесі мәліметтерді көрсетеді: өтініш берушінің мемлекет алдындағы орындалмаған міндеттемелерінің немесе азаматтардың, мемлекеттік және басқа ұйымдардың елеулі мүдделеріне байланысты мүліктік міндеттерінің болуы немесе болмауы туралы; оны айыпталушы ретінде тарту туралы жарлық; оның ҚР азаматтығынан шығуы ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне қайшы келмейтіні туралы». Яғни, егер бір немесе бір мезгілде бірнеше ақпарат расталса, онда «ҚР азаматтығы туралы» Заңның 20-бабына сәйкес өтініш берушіге азаматтықтан шығудан бас тартылады [4. – 2]. Осылайша, азаматтықтан шығу процесі шеңберінде белгіленген құжаттар топтамасын жинау, талдау және өңдеу оларды Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы ҚР азаматтығы мәселелері жөніндегі комиссияға Жолдаумен аяқталады, онда өтінішті қанағаттандыру немесе бас тарту туралы түпкілікті дәлелді шешім шығарылады.

«Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңның 20-бабы Қазақстан Республикасының азаматына азаматтықтан шығудан бас тартудың мынадай негіздерін көрсетеді:

- «егер шығу туралы өтініш білдірген адамның Қазақстан Республикасы алдында орындалмаған міндеттемелері немесе Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан азаматтардың немесе кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың, қоғамдық бірлестіктердің елеулі мүдделеріне байланысты мүліктік міндеттері болса» [4. – 2].

- «егер шығу туралы өтініш білдірген адамға күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы жарияланса не ол заңды күшіне енген сот үкімі бойынша жазасын өтеп жатса немесе адамның Қазақстан Республикасының азаматтығынан шығуы Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің мүдделеріне қайшы келсе» [4. – 3].

Халықаралық құқықтық құжаттарда азаматтығын жоғалту және айыру субинституттарына тиісті көңіл бөлінеді. Азаматтықты тоқтатудың белгіленген әдістерінің ерекшелігі – бұл жерде азаматтықты тоқтату рәсімін бастау бастамасы мемлекетке тиесілі. Жеке тұлға азаматтығынан мемлекеттің еркімен ғана емес, оның бастамасымен де айырылады. Әрине, мұндай жағдайлар Халықаралық құқық қорғау ұйымдары тарапынан ерекше бақылауды талап етеді, өйткені адам мен азаматтың жалпыға бірдей танылған құқықтары мен бостандықтарын бұзу жағдайлары орын алуы мүмкін [11]. Сондықтан Халықаралық жария құқықта азаматтықтан айыру және оны жоғалту мәселелерін қозғайтын халықаралық-құқықтық актілер топтамасы жұмыс істейді. 1961 жылғы 30 тамыздағы азаматтығы жоқтықты қысқарту туралы Конвенцияға сәйкес азамат азаматтығынан айырылуы мүмкін жағдайлар айтарлықтай шектеледі: «нәсілдік, этникалық, діни немесе саяси себептер бойынша жеке немесе топтық азаматтықтан айыруға тыйым салу» [12].

Қазіргі халықаралық құқықта халықаралық құжаттардың нормаларын талдауға негізделген азаматтықтан айыру институты құпталмайды. Мысалға, Испан Конституциясының нормаларына сәйкес «бірде-бір испандық өзінің ұлтынан айырылмайды»; сондықтан азаматтықты сырттан келіп алғандар алынып тасталуы мүмкін [13]. Осыған ұқсас ұстаным Германия және Нидерланды заңдарында да бар, бұл әлемдік қауымдастықтың ұлттық немесе нәсілдік негізде жеке тұлғаларды немесе адамдар тобын азаматтығынан айыруы мүмкін фашистік мемлекеттердің заңсыз әрекеттеріне берген жауабымен түсіндіріледі [14], [15]. Тарихта саяси себептермен азаматтықтан айыру фактілері жиі кездеседі. Мысалы, Кеңес Одағында 20 ғасырдың 70-жылдарында Солженицын А., Бродский И. сияқты көрнекті өнер және мәдениет қайраткерлері және шығармашылық зиялы қауымның басқа өкілдері мемлекеттік машинаның жазалау механизміне тап болды, бұл адам құқықтарының ең өрескел бұзылуы еді.

С.А. Авакян атап өткендей, «азаматтықтан айыру – бұл азаматтың өз мемлекетімен құқықтық байланысын ескерусіз өз актісімен тоқтататын өзінің құзыретті органы тұлғасындағы мемлекеттің әрекеті» [16]. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес: «республика азаматы азаматтығынан, өз азаматтығын өзгерту құқығынан айырыла алмайды, сондай-ақ Қазақстаннан тыс жерлерге шығарыла алмайды. Азаматтықтан айыруға террористік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін сот шешімі бойынша ғана жол беріледі» [17]. Осыған байланысты заң шығарушы ҚР Қылмыстық Кодексінің 3-бабында ашылған Террористік қылмыстардың тізбесін көрсетті: «террористік қылмыстар баптарда көзделген әрекеттер 170, 171, 173, 177, 178, 184, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 269 және 270» [18]. Осылайша, 1961 жылғы 30 тамыздағы азаматтығы жоқтықты қысқарту туралы Конвенцияның ережесінде: «мемлекет кез келген адамды ұлттық заңда көзделген негіздер бойынша өз азаматтығынан айыру құқығын сақтай алады, атап айтқанда, егер адам осы мемлекеттің өмірлік мүдделеріне елеулі зиян келтіретіндей әрекет етсе».

«Қазіргі әлемде азаматтығын жоғалтудың ең көп тараған негізі – адамды басқа мемлекетте (Австрия, Андорра, Камерун және т.б.) натурализациялау». Азаматтықты жоғалтудың кең таралған негіздері: «консулдық мекемелерде тіркеусіз шетелде тұру (Аргентина, Болгария және т.б.), адамның шет мемлекетте (Австрия, Андорра және т. б.) әскери қызметке кіруі» [19]. ҚР ұлттық заңнамасына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтығы келесі жағдайларда жоғалуы мүмкін:

- «Қазақстан Республикасының мемлекетаралық шарттарында көзделген жағдайларды қоспағанда, әскери қызметке, қауіпсіздік қызметіне, полицияға, әділет органдарына немесе басқа мемлекеттің өзге де мемлекеттік билік және басқару органдарына қызметке орналасу салдарынан»;

- «Егер Қазақстан Республикасының азаматтығы көрінеу жалған мәліметтер немесе жалған құжаттар ұсыну нәтижесінде алынған болса» [4. – 3].

- «Қазақстан Республикасының мемлекетаралық шарттарында көзделген негіздер бойынша» [4. – 3].

- Егер Қазақстан Республикасынан тыс жерде тұрақты тұратын адам 3 жыл бойы дәлелсіз себептермен консулдық есепке тұрмаса делінген. Сонымен қатар, Өзбекстан Республикасының азаматтығынан айырылу келесі негіздері бойынша орын алады:

а) адамның әскери қызметке кіруі, шет мемлекеттің қауіпсіздік органдарында, құқық қорғау органдарында, мемлекеттік билік және басқару органдарында қызмет атқаруы нәтижесінде;

б) егер шетелде тұрақты тұратын адам жеті жыл ішінде дәлелді себептерсіз тұрақты консулдық есепке тұрмаса;

г) егер адам шет мемлекет пайдасына қызметпен айналысу немесе бейбітшілік пен қауіпсіздікке қарсы қылмыстар жасау арқылы қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне елеулі зиян келтірсе.

Бұл нормалар мемлекеттер әртүрлі болса да, азаматтық сұрақтарына қатысты мәселелерде негізінен ұқсас екенін дәлелдеп отыр. Азаматтығын жоғалтуды тіркеу тәртібі шеңберінде ішкі істер органдары Қазақстан Республикасы азаматының жеке куәлігі немесе паспорты бойынша

тұратын адамның Қазақстан Республикасының азаматы болып табылмайтындығы туралы мәліметтер немесе өтініштер келіп түскен кезде қажетті тексеру жүргізеді. Басқа мемлекеттің әскери қызметіне кіру және көрінеу жалған мәліметтер немесе жалған құжаттар ұсыну нәтижесінде Қазақстан Республикасының азаматтығын алу фактілері анықталған жағдайда, олар азаматтықтың жоғалуын тіркейді.

Консулдық мекемелер де Қазақстан Республикасының азаматтығын жоғалтуды тіркеуге құқылы:

- «егер Қазақстан Республикасының азаматына қатысты оның әскери қызметке, қауіпсіздік қызметіне, полицияға, әділет органдарына немесе басқа мемлекеттің өзге де мемлекеттік органдарына түскенін растайтын құжаттар не басқа да анық мәліметтер болса. Бұл ретте көрсетілген органдармен жұмысшы кәсіптері (жүргізуші, слесарь, электрик және т.б.) бойынша міндеттерді орындауға шарт жасалған жағдайда Қазақстан Республикасының азаматтығы жойылмайды» [4. – 5];

- Егер Қазақстан Республикасының азаматы шетелде тұрақты тұратын 3 жыл ішінде дәлелді себептерсіз консулдық есепке тұрмаса. Үш жылдық мерзім туралы ереже 16 жасқа толмаған адамдарға қолданылмайды. Жағдайларға байланысты консулдық мекеменің басшысы Қазақстан Республикасы азаматының уақытылы консулдық есепке тұрмауының дәлелді себептері болып табылатынын дербес бағалайды;

- «егер Қазақстан Республикасының азаматтығы көрінеу жалған мәліметтер немесе жалған құжаттар ұсыну нәтижесінде алынғаны анықталса» [4. – 6]. Қазақстан Республикасының азаматтығынан айырылуды тіркеу азаматтың өзі Қазақстан Республикасының азаматтығынан айырылу туралы шешім қабылдаудың себептері мен негіздері туралы хабардар етілгеннен кейін ғана жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының ІІМ және СІМ Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің мемлекеттік-құқықтық бөліміне азаматтығынан айырылған адамдар туралы ақпаратты мерзімді түрде ұсынады.

Қорытынды.

Жоғарыда келтірілгендер негізінде, қазіргі уақытта барлық мемлекеттердегі азаматтық туралы заңдардың, құқықтық құжаттардың халықаралық тұрғыда жалпы қалыптасқан негіздерді қамтып отырғанын айта кету керек. Сонымен қатар, посткеңестік мемлекеттердегі азаматтық алу, азаматтықтан шығу, азаматтықтан айыру сияқты сұрақтар кейбір өзгешеліктермен ерекшеленіп тұрса да, жалпы нормалық тұрғыда ұқсас екені байқалады. Бұған осы мемлекеттердің халықаралық қауымдастық мүшесі ретінде көптеген халықаралық құжаттарға қосылуы, бекітуінен ықпал етуде. Ең бастысы, әр мемлекеттегі маңызды құқықтық мәртебеге ие болатын адамдардың саяси құқықтық байланыстарының мазмұны олардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына, мемлекет тарапынан қорғалауына кепілдік беретіні анық.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала ғылыми жоба (Грант №AP14870745) негізінде жүргізілген зерттеу нәтижесінде және Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды қаржыландыру есебінен қаржыландырылды..

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Что такое безгражданство? [Электронный ресурс] — URL: <https://www.unhcr.org/centralasia/wp-content/uploads/sites/75/2019/09/What-is-Statelessness-Leaflet-EngRus.pdf> (дата обращения: 06.01.2023)

2 Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда №217 А (III) қабылданған [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> (қаралу уақыты: 04.02.2023)

3 Некоторые проблемы гражданства в зарубежных странах [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-problemy-grazhdanstva-v-zarubezhnyh-stranah> (дата обращения: 16.02.2023)

4 Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы Қазақстан Республикасының 1991 жылғы 20 желтоқсандағы №1017-ХІІ Заңы [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910004800> (қаралу уақыты: 05.02.2023)

- 5 Закон Республики Узбекистан О гражданстве Республики Узбекистан. Принят Законодательной палатой 18 февраля 2020 года. Одобрен Сенатом 28 февраля 2020 года [Электронный ресурс] — URL: <https://lex.uz/docs/4761986> (дата обращения: 15.01.2023)
- 6 Қырғыз Республикасының 2007 жылғы 21 мамырдағы №70 «Қырғыз Республикасының азаматтығы туралы Заңында» (Қырғыз Республикасының 2011.07.13 N94, 2012.02.10 N6, 2012.03.17 N2, 2016.08. No 162, 2023.02.16 N 32 Заңдарының өзгерістерімен) [Электрондық ресурс] — URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru> (қаралу уақыты: 04.02.2023)
- 7 Милованов Н.М. Лишение гражданства: опыт России и зарубежных стран. Научно-практический электронный журнал Аллея Науки. — №4 (20). — 2018. — 89 с.
- 8 Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚР Заңы [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235> (қаралу уақыты: 20.01.2023)
- 9 Сколько человек оштрафовали за двойное гражданство в Казахстане [Электронный ресурс] — URL: <https://www.zakon.kz/6384851-Ckolko-chelovek-oshtrafovali-za-dvoynoe-grazhdanstvo-v-kazakhstane.html> (дата обращения: 01.02.2023)
- 10 Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года [Электронный ресурс] — URL: www.un.org (дата обращения: 22.02.2023)
- 11 Сатыбаева Н. Прекращение гражданства. Казахская – 2017 [Электронный ресурс] — URL: <https://articlekz.com/article/19973> (дата обращения: 12.02.2023)
- 12 Конвенция о сокращении безгражданства от 30 августа 1961 года [Электронный ресурс] — URL: www.un.org (дата обращения: 26.01.2023)
- 13 Вениаминова М.В. Конституционное регулирование института гражданства в Испании. Труды Института государства и права Российской академии наук. — 2014 [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnoe-regulirovanie-instituta-grazhdanstva-v-ispanii> (дата обращения: 26.01.2023)
- 14 Хорват Э., Рубио-М.Р. Все или ничего? Внешние очертания дискуссии о немецком гражданстве. Сравнительное конституционное обозрение. — №5 (78). — 2020. — С. 51-70
- 15 Прудникова Т.А. Конституционно-правовое регулирование миграционной политики в королевстве Нидерландов. Вестник Московского университета МВД России. — № 2. — 2020. — С. 228-231
- 16 Авакьян С.А. Конституционное право России. Учебник. М. — 2019. — 515 с.
- 17 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (қаралу уақыты: 19.12.2022)
- 18 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (қаралу уақыты: 12.12.2022)
- 19 Кондратович Н.М. Институт гражданства (подданства) в зарубежных странах [Электронный ресурс] — URL: https://law.bsu.by/pub/26/Kondratovich_1.pdf (дата обращения: 22.12.2022)

ПРОБЛЕМА ГРАЖДАНСТВА В НЕКОТОРЫХ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

Аннотация.

Предлагаемая статья определяет особенности института гражданства в некоторых постсоветских государствах, в том числе на основе обзора законодательства государств о гражданстве, международных правовых документов на такие актуальные вопросы, как получение гражданства определенного государства, выход из него, прекращение гражданства, утрата гражданства. Эти вопросы стали актуальными и в нашей стране. Следует помнить, что право на получение гражданства не может осуществляться в условиях, изолированных от других гражданских прав и свобод и от выполнения определенных обязанностей. Право на получение гражданства, право на участие в ведении государственных дел, право на избрание и избрание, право на дипломатическую защиту и другие тесно связаны между собой. Вопросы гражданства и безгражданства становятся все более актуальными в связи с проблемой глобализации общественных отношений. В результате проведенного исследования по данному вопросу проводится авторская экспертиза. В настоящее время в правовых актах, принятых государствами, также приводятся сравнительные сведения о вопросах выдачи гражданства и выхода из гражданства, о том, какие обстоятельства приводят к невыполнению требований, связанных с гражданством, указанных в соответствующих займах. Кроме того, выявляются сходства и различия, выявленные в результате проведения сравнительного правового анализа Конституций, законов О гражданстве, административного и уголовного законодательства Республик Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан.

Ключевые слова: гражданство, международные документы, получение гражданства, выход из гражданства, прекращение гражданства, потеря гражданства, лишение гражданства.

THE PROBLEM OF CITIZENSHIP IN SOME POST-SOVIET STATES

Abstract.

The proposed article defines the features of the institution of citizenship in some post-Soviet states, including on the basis of a review of the legislation of states on citizenship, international legal documents on such topical issues as obtaining citizenship of a certain state, leaving it, termination of citizenship, loss of citizenship. These issues have become relevant in our country as well. It should be remembered that the right to obtain citizenship cannot be exercised in conditions isolated from other civil rights and freedoms and from the performance of certain duties. The right to obtain citizenship, the right to participate in the conduct of public affairs, the right to be elected and elected, the right to diplomatic protection and others are closely related. The issues of citizenship and statelessness are becoming increasingly relevant in connection with the problem of globalization of public relations. As a result of the conducted research on this issue, the author's expertise is carried out. Currently, the legal acts adopted by the States also provide comparative information on the issues of granting citizenship and renouncing citizenship, about what circumstances lead to non-fulfillment of the requirements related to citizenship specified in the relevant laws. In addition, the similarities and differences identified as a result of a comparative legal analysis of the constitutions, laws on citizenship, administrative and criminal legislation of the Republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan are revealed.

Key words: citizenship, international documents, obtaining citizenship, renunciation of citizenship, termination of citizenship, loss of citizenship, deprivation of citizenship.

REFERENCES

- 1 Chto takoe bezgrazhdanstvo? [*What is statelessness?*]. Available at: — URL: <https://www.unhcr.org/centralasia/wp-content/uploads/sites/75/2019/09/What-is-Statelessness-Leaflet-EngRus.pdf> [in Russian] (accessed: 06.01.2023)
- 2 Adam qūyqtarynyñ jalpyǵa birdei deklarasiyası. [*Universal Declaration of Human Rights*]. Deklarasiya Bırıkken Ǫlttar Ǫiymy Bas Asambleiasynyñ rezolūsiyasymen 1948 jylǵy 10 jeltoqsanda №217 A (III) qabyldanǵan. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> [in Kazakh] (accessed: 04.02.2023)
- 3 Nekotorye problemy grazhdanstva v zarubezhnykh stranakh. [*Some problems of citizenship in foreign countries*]. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-problemy-grazhdanstva-v-zarubezhnyh-stranah> [in Russian] (accessed: 16.02.2023)
- 4 Qazaqstan Respublikasynyñ azamattyǵy turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 1991 jylǵy 20 jeltoqsandaǵy № 1017-XII Zańy. [*Law of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 1991 No. 1017-XII on citizenship of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910004800> [in Kazakh] (accessed: 05.02.2023)
- 5 Zakon Respubliki Uzbekistan O grazhdanstve Respubliki Uzbekistan. [*The Law of the Republic of Uzbekistan On Citizenship of the Republic of Uzbekistan*]. Prinyat Zakonodatel'noi palatoi 18 fevralya 2020 goda. Odobren Senatom 28 fevralya 2020 goda. Available at: — URL: <https://lex.uz/docs/4761986> [in Russian] (accessed: 15.01.2023) «In the law of the Kyrgyz Republic on citizenship»
- 6 Qyrǵyz Respublikasynyñ 2007 jylǵy 21 мамыrdaǵy № 70 «Qyrǵyz Respublikasynyñ azamattyǵy turaly Zańynda». [*In the law of the Kyrgyz Republic dated May 21, 2007 No. 70 «On citizenship of the Kyrgyz Republic»*]. (Qyrǵyz Respublikasynyñ 2011.07.13 N94, 2012.02.10 N6, 2012.03.17 N2, 2016.08. No 162, 2023.02.16 N32 Zańdarynyñ ózgeristerimen). Available at: — URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru> [in Kazakh] (accessed: 04.02.2023)
- 7 Milovanov N.M. Lishenie grazhdanstva: opyt Rossii i zarubezhnykh stran. [*Deprivation of citizenship: the experience of Russia and foreign countries*]. Nauchno-prakticheskii elektronnyi zhurnal Alleya Nauki. №4 (20). 2018. 89 p. [in Russian]
- 8 Äkimşilik qūyq būzuşylyq turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksi 2014 jylǵy 5 şildedegı № 235-V QR Zańy. [*Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses law of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 235-V*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235> [in Kazakh] (accessed: 20.01.2023)
- 9 Skol'ko chelovek oshtrafovali za dvoinoe grazhdanstvo v Kazakhstane. [*How many people were fined for dual citizenship in Kazakhstan*]. Available at: — URL: <https://www.zakon.kz/6384851-Ckolko-chelovek-oshtrafovali-zadvoynoe-grazhdanstvo-v-kazakhstane.html> [in Russian] (accessed: 01.02.2023)
- 10 Mezhdunarodnyi pakt o grazhdanskikh i politicheskikh pravakh. Prinyat General'noi Assamblei ot 16 dekabrya 1966 goda. [*International Covenant on Civil and Political Rights*]. Available at: — URL: www.un.org [in Russian] (accessed: 22.02.2023)
- 11 Satybaeva N. Prekrashhenie grazhdanstva. Kazakhstan – 2017. [*Termination of citizenship. Kazakhstan - 2017*]. Available at: — URL: <https://articlekz.com/article/19973> www.un.org [in Russian] (accessed: 12.02.2023)
- 12 Konventsıya o sokrashhenii bezgrazhdanstva ot 30 avgusta 1961 goda. [*Convention on the Reduction of Statelessness of August 30, 1961*]. Available at: — URL: www.un.org [in Russian] (accessed: 26.01.2023)

13 Veniaminova M.V. Konstitutsionnoe regulirovanie instituta grazhdanstva v Ispanii. [*Constitutional regulation of the institution of citizenship in Spain*]. Trudy Instituta gosudarstva i prava Rossiiskooi akademii nauk. – 2014. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnoe-regulirovanie-instituta-grazhdanstva-v-ispanii> [in Russian] (accessed: 26.01.2023)

14 Horvat E., Rubio-M.R. Vse ili nichego? Vneshnie ochertaniya diskussii o nemetskom grazhdanstve. [*All or nothing? External outlines of the German citizenship debate*]. Sravnitel'noe konstitutsionnoe obozrenie. №5 (78). 2020. P. 51-70 [in Russian]

15 Prudnikova T.A. Konstitutsionno-pravovoe regulirovanie migratsionnoi politiki v korolevstve Niderlandov. [*Constitutional and legal regulation of migration policy in the Kingdom of the Netherlands*]. Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. № 2. 2020. P. 228-231 [in Russian]

16 Avak'yan S.A. Konstitutsionnoe pravo Rossii. [*Constitutional Law of Russia*]. Uchebnik. M. 2019. 515 p. [in Russian]

17 Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasy. Konstitusia 1995 jyly 30 tamyzda respublikalyq referendumda qabyldandy. [*The Constitution was adopted in a republican referendum on August 30, 1995*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> [in Russian] (accessed: 19.12.2022)

18 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksi Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksi 2014 jylǵy 3 şildedegı № 226-V QRZ. [*Criminal code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V kr*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> [in Kazakh] (accessed: 12.12.2022)

19 Kondratovich N.M. Institut grazhdanstva (poddanstva) v zarubezhnykh stranakh. [*Institute of citizenship (citizenship) in foreign countries*]. Available at: — URL: https://law.bsu.by/pub/26/Kondratovich_1.pdf [in Russian] (accessed: 22.12.2022)

Information about authors:

Ruslan Botagarin – **corresponding author**, PhD, Head of the department of “Constitutional and international law”, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9633-8182>

E-mail: botagarin_ruslan@mail.ru

Gulzhan Abikenova – Senior Lecturer of the department of “Constitutional and international law”, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3550-8627>

E-mail: gulzhana_1980@mail.ru

Информация об авторах:

Руслан Ботагарин – **основной автор**, PhD, заведующий кафедрой «Конституционное и международное право», Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9633-8182>

E-mail: botagarin_ruslan@mail.ru

Гулжан Абикенова – старший преподаватель кафедры «Конституционное и международное право», Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3550-8627>

E-mail: gulzhana_1980@mail.ru

Авторлар туралы ақпарат:

Руслан Ботагарин – **негізгі автор**, PhD, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті «Конституциялық және халықаралық құқық» кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9633-8182>

E-mail: botagarin_ruslan@mail.ru

Гулжан Абикенова – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті «Конституциялық және халықаралық құқық» кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3550-8627>

E-mail: gulzhana_1980@mail.ru